

ФИЛОЛОГИЯ ИЛИМДЕРИ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHILOLOGICAL SCIENCES

Урдолотова Ч.А.

**ТОГОЛОК МОЛДОНУН ТАМСИЛ ЖАНРЫНДАГЫ
ИЙГИЛИКТЕРИ**

Урдолотова Ч.А.

УСПЕХИ ТОГОЛОКА МОЛДО В ЖАНРЕ БАСНИ

Ch.A. Urdolotova

**SUCCESSES TOGOLOKA MOLDO IN THE
GENRE OF BASNIA**

УДК: 8-191:398.23:894.341:882

Макалада Тоголок Молдонун тамсил жанрындагы өзгөчөлүгү илимий анализге алынат. Кыргыз элинин фольклордук бай тажрыйбасын үлгү тутуп, батыштын жана орус элинин чыгаан тамсилчилеринен окуп үйрөнүп, кыргыз элинин жаныбарлар тууралуу жомокторун, тотемдик-анимистик мифологиялык ой топтомдорун тамсилдик деңгээлге көтөрүп, иштеп чыкканы анализденет. Тоголок Молдонун элдик ооз эки чыгармачылыктын бай тажрыйбасын өздүк аңдоодон өткөрүп чыгышы – чыгармачылыкка болгон индивидуалдуу мамиленин жыйынтыгы десек туура болот. Анткени адабияттын жалпы ой жүгүртүүдөн, элдик-фольклордук аң-сезимден өйдө көтөрүлүп, коомдо болуп жаткан агымдарга жекече көз карашы менен чыккан агартуучулардын катарын толуктап турат. Фольклордук элдик коллективдүү ой жүгүртүүдө жалпылык өкүм сүрүп келсе, ал эми Тоголок Молдонун чыгармачылыгында жекелик алдыңкы планга чыгып, тамсилдин келечектеги пайдубалын түптөгөндөрдүн бири десек жаңылыштык болбос. Тоголок Молдонун мындай өзгөчөлүгү макалада илимий объективдүү далилдер менен бекемделет.

Негизги сөздөр: тамсил, жөө жомок, жаныбар, жанр, адабият, аллегория, доор, элемент, эл, сынчы

В статье анализируются особенности жанра басни Тоголока Молдо, в котором показан богатый опыт кыргызского фольклора, перенимаются лучшие западноевропейские и русские басни, а сказки о животных развиваются до уровня басен. Раскрытие творческой самобытности Тоголока Молдо на основе богатого фольклорного опыта является результатом его индивидуального подхода к искусству, так как, литература, по его мнению, возвышается над общим мышлением, фольклорным сознанием и дополняет ряды просветителей, имеющих личное видение течений в

обществе. В коллективном мышлении кыргызского фольклора присутствовала общность и можно с уверенностью сказать, что в творчестве Тоголока Молдо личность вышла на первый план, и он был одним из основателей будущего басни. Имя поэта дополняет ряды просветителей, имеющих свои взгляды на течения в обществе. Эта особенность Тоголока Молдо подтверждается в статье объективными научными данными.

Ключевые слова: басня, сказка, животное, жанр, литература, аллегория, эпоха, стихия, человек, критик

The article analyzes the peculiarities of the Togolok Moldo fable genre, which shows the rich experience of Kyrgyz folklore, the best Western European and Russian fables are adopted, and animal tales develop to the level of fables. Revealing the creative identity of Togolok Moldo on the basis of his rich folklore experience is the result of his individual approach to art, since, in his opinion, literature rises above general thinking, folklore consciousness and complements the ranks of educators who have a personal vision of trends in society. There was a community in the collective thinking of Kyrgyz folklore, and it is safe to say that in Togolok Moldo's work, the personality came to the fore, and he was one of the founders of the future fable.

Keywords: fable, fairy tale, animal, genre, literature, allegory, era, element, man, critic

Тамсил жанрынын пайда болушуна адам менен табияттын ортосундагы байланыш, тотемдик, анимистик ой жүгүртүү, жаныбарлар менен адамдын өз ара алака катышын жакындатып, жан-жаныбарлар тууралуу мифологиялык түшүнүктөрдүн, жан-жаныбарлар тууралуу жөө жомоктор ж.б. фольклордук бай материалдардын топтому өздүк аңдоодон өтүп,

жанрдын өнүгүүшүнө таасир эткен. Эзоптун тамсилдери б.з.ч. VI-V кылымда жаралса, ал эми, байыркы Индия маданиятындагы «Панчатантра» жазмаларындагы тамсилдик мазмундагы чыгармалар III-IV кылымдарга барып такалат. Эзоптун тамсилдери XVIII кылымдын 30-жылдарында орус тилине которулуп, Антион Кантемир, Ломоносов, Тредиаковский, А.Сумароков, В.Майков, М.Херасков, И.А. Крылов сыяктуу көркөм сөз өнөрүнүн өкүлдөрү көркөм аңдоодон өткөрүп, улуттук маданиятка шайкеш келген стилдик өзгөчөлүк менен иштеп чыгып, тамсилдин жанр катары калыптанышына өз салымын кошушкан. Айрыкча И.А. Крыловдун тамсилдери орус адабиятында татыктуу өз ордун таап, башка улуттун адабиятына дагы таасир эте баштаган. М. Рудовдун «Рождения жанра. Традиции И.А. Крылова и киргизская басня» аталышында полемикалуу макаласында кыргыз тамсил жанрынын көрүнүктүү өкүлдөрү Тоголок Молдо, Райхан Шүкүрбеков, М. Борбугулов, М. Турсуналиев сыяктуу тамсилчилерге И.А. Крыловдун чыгармачылыгы кандай таасир эткени анализге алынган. Изилдөөчүнүн пикиринде И.А. Крыловдун чыгармаларынын таралышы болжолду түрдө төмөнкүдөй:

1. Орус-тузем мектептери окууган С. Граменицкийдин «Книга для чтения» деген китебине кирген И.А. Крыловдун тамсилдерин окуу аркылуу

2. Октябрь революциясына чейин Абай Кунанбаев Крыловдун онго жакын тамсилдерин которгон, ошол казакча китептерден кыргыздарга өтүшү мүмкүн.

3. Абай Кунанбаевдин 1909-1913-жж. чыккан китептеринде И.А. Крыловдун котормолору менен бүткүл казакка тараган, ошондон Түндүк Кыргызстанга интеллегенция аркылуу келиши мүмкүн.

4. Төңкөрүшкө чейин татар тилинде И.А. Крыловдун алты китеби чыккан, кыргыздын бир катар жаштары Казань, Уфа шаарларында окуп, алар аркылуу тарашы мүмкүн [3,44-б.] деген жыйынтыкка келген.

Бирок Каныбек Исаков тамсил жанрынын кыргыз кыртышында жаралышы чыгыштын А. Фирдоуси «Шак нааме», М. Саади «Гүлстан», А. Новои «Сабаи сайер», Миромид Сайидо Насафинин «Бохорие» («Весенние мотивы»), Бархудар Түркмөн «Махбубуд-кулуб» («Возлюбленный сердцем») деген чыгармалары дагы көчмөн турмушунда ооз эки өтүшүп, жан жаныбарлардын аллегориялык мазмунда сатиралуу, дидактикалуу айтылышы менен бири-бирине таасир этишин да эске алыш керек деген тыянакка келген. Чындыгында окумал инсан Тоголок Молдонун чыгармачылык жактан ар тараптуу жана кеңири

масштабда каралышы шарт. Анткени Тоголок Молдо 19 кылымдагы кат-сабаты жоюлган адам катары дүйнөдө болуп жаткан процесстерди китептер, газетажурнал жана ошол учурдагы алдыңкы интеллектуал адамдар аркылуу кабардар болуп турган. Анын үстүндө байыркы чыгыш адабиятынан да, татар, казактарга келген орус адабиятынан да маалыматы болуп, кыргыздын фольклордук бай руханий дөөлөттөрүн тамсил аркылуу иштеп чыга алды десек объективдүү болор. Тоголок Молдонун «Иттин доолдай тиктирем», «Каркыра менен түлкү», «Бөрү менен түлкү», «Бөдөнөнүн түлкү алдаганы», «Эшек менен булбул» сыяктуу ж.б. тамсилдери кыргыздын жаныбарлар тууралуу жөө жомокторун өзөк тутуп, ыр формасына келтирилип, жомоктун мотивден тамсилдик формага келтиргенге аракет кылган. Тоголок Молдонун тамсилдерине, ырларына, поэмаларына ошол доордун алкагында мамиле жасап, сын көз караш айтып, баалаганга аракет кылыш керек.

«Каркыра менен түлкү», «Бөрү менен түлкү», «Бөдөнө менен түлкү» сыяктуу тамсилдеринин эл оозунда айтылып жүргөн жомоктор менен маанилик жактан шайкеш келет. Бирок Тоголок Молдо маанисин тамсилдик мазмунга оодарганга чоң аракетти көргөн.

«Каркыра менен түлкү» аталышындагы жомокто каркыра менен түлкүнүн достугу баяндалат. Экөө кошуна жашап жүрүп, күндөрдүн бир күнүндө каркыра балдарына тамак издеги кетип баратып, түлкү балдарды карап турусун өтүнөт. Бирок достук убаданы бузуп, каркыранын бир баласын жеп коет да каркыра келгенден кийин кууланып, өкүрүп ыйлап, жаңылык угузат. Каркыра түлкүдөн шектенип калып көчүп кетет. Жомоктун жалпы мазмуну каркыранын көчүп кетүүсү менен аяктайт. Ал эми Тоголок Молдонун вариантында бул жомокту ырга салып иштеп чыккан. Көлгө каз батпай, толукшуган булбул үнү жаздын көктөмү менен каркыра менен түлкүнүн достугу башталат. Түлкүнүн төрт бачиги, каркыранын беш балапаны болуп, каркыра түлкүгө балдарын каратып коюп, жем издеп кеткенде бир балапанын жеп коет. Каркыра келгенде түлкү көзүн жашка толтуруп:

«Кандай бетсиз алды экен?

Узун моюндун бири жок.

Бала деген эң кыйын,

Баласыздын күнү жок.

Узун моюн балаңдын,

Убайым кылды дарты, - деп

Каркыра аке кантелик?

Кайрылуу болсун арты», - деп,

Түрдүү кытмыр сөз баштап» [1,144-б.], - деп

кууланып кайгыны угузган. Бул саптардан тамсилдин элементтерин көрүүгө болот. Анткени жаныбарлар жөнүндө жөө жомокто түлкүнүн жаныбар катары куулугун гана көргөзгө аракети кылган. Ал эми тамсилде түлкү каркырага «кайрылуу болсун арты» деп адамдык мүнөз берип, аллегориялык мазмун менен сүрөттөгөнгө аракети көрүп атат. Ошону менен каркыраны ишендирип, алдап коет да:

«Түлкү сөздө турбады,
Залимдин бири бу дагы,
Кайда болсо залимден,

Залал көрөт ынагы» [1, 144-б.] - деп бүтүргөн.

Жомокто каркыра түлкүдөн шектенип калып, көчүп кетүү менен аяктаса, залим менен дос болсоң дайыма алдап, убарага батырып, азап тартысын деген дидактикалык мазмунду батыра кеткен.

«Түлкү менен бөрү» деген аталыштагы тамсилдин жаныбарлар тууралуу айтылган жомоктогу мазмунга окшоп кетет. Кыргыз жомогунда бөрү менен түлкүнүн баяны айтылып, түлкү ээн жерде келе жатып, койдун куйругун көрүп сүйүүнүп кетет. Ары тегеренип, бери тегеренип куйрук капканда турганын байкап калат. Аңгыча желип-жортуп карышкыр пайда болот. Түлкү кууланып, карышкарга куйрукту алып койгонун айтат. Астында капкан болбосун деп щектенген карышкыр анчалык көңүлсүнбөй мыкчая тигилет. Түлкү «Кээде ушинтип кекирейип каласыз... жибесеңиз өзүм үйгө алып кетейин, - деп түлкү баягы майкуйрукка тап бергенде, карышкыр түлкүдөн мурун оозунуп сугунмак болду эле, тумшугу капканга чабылып калды» [2,37-б.] деп түлкүнүн митаамдыгын көргөзөт. Ошентип, карышкыр капканда, куйрук түлкүнүн курсагында калат. Жомок карышкырдын капканга кептелгени менен жана түлкүнүн куйрукка ээ болгону менен аяктап жатат. Тоголок Молдонун тамсилиндеги аталыш деле «Бөрү менен түлкү» деп аталып, элдик жомокко караганда кеңирелетип иштеп чыкканга аракет кылган. Тамсилде бөрү менен түлкүнүн достугунан башталып, түлкү карышкырдын далай жакшылыгын башынан өткөрөт. Карышкырдын алабармандыгын пайдаланып, төөнүн этинен тарта, жылкы, уй, бээнин эттерин тамшана жеп жашайт. Малынан айрылган чабандын ичи ачышып, куйрук майды ууга чылап жолго таштап кетет. Карышкыр менен түлкү аң уулап келе жатып, баягы куйрук майга жолугат. Ошондо түлкү кууланып:

Сур куйруктун башына,
Түрдүү шумдук ойлонуп,
Ары-бери жойлонуп,
Табармын деп эбинди,
Түлкү турдуу кашына,

Эми түлкү деп айтат:

«Сүр куйрук сагып алуучу,
Сүйүнгөндөн бош байлап,
Жолго түшүп калуучу,

Ал, бөрү аке, алгын!, - деп» [1,144-б.] бөрүнү ууландырып өлтүрөт. Тамсилчи колдон келишинче жомоктон айырмалап, адамдык мүнөз берип, жаныбарлар аркылуу инсандык сапаттарды сүрөттөгөнгө аракет кылган. Аягында «Бөрү өлдү тырайып,

Эки буту сырайып,

Бөрү өндөнгөн залимге,

Анык бул иш ылайык» [1,144-б.] деп эки жаныбардын окуясынан үлгү ала турчу мазмунду алып чыкканга аракет кылган.

«Бөдөнө жана түлкү» деп аталган тамсилди эл оозунда айтылып келе жаткан жомоктун негизинде иштеп чыкканга аракет көргөн. Тактап айтканда жомокто – бөдөнө менен түлкү дос болуп, түлкү ачка болсо, бөдөнө амалдуулук менен курсагын тойгузат. Түлкүнүн көңүлү жок болуп турганда амалдуулук менен көңүлүн көтөрөт. Акырында түлкү эми коркут деп досуна эркелейт, ошондо аң-уулап келе жаткан мергенчилердин тайганларына салып бергенде досунун ырысын көтөрө албай, менин өмүрүмдү коркунучка салдым деп, мен сени жейм дегенде алтыга дейре санатып качып кетип кутулат. Жыйынтыгында амалдуулук жактан бөдөнө түлкү алдап кетип кутулган экен деп аяктайт. Ал эми Тоголок Молдонун тамсилинде бөдөнөнү турумтай менен кыргыздан качып жүргөн алсыз канаттуу катары сүрөттөп, акырында түлкүнүн капканына кабылып, бөдөнө адалдап алтыга дейре санап туруп жегин деп өтүнүч келтирет. Алты деп санаганда оозунда турган бөдөнө учуп кетип кутулат. Жомокто айтылгандай бөдөнөнүн түлкүгө кошулуп элди алдап, амалкөйлүгүн көрсөтпөстөн кыргыздан, турумтайдан, түлкүдөн качып жүргөн алсыз канатуунун сүрөттөгөнү – эзүүчү тап менен карапайым элди баяндаганга аракет көрсө керек деген жыйынтыкка келсек болот.

Башка тамсилдерине караганда алда канча терең иштелген, тамсилдик талаптарга жооп берген «Эшек жана булбул» деп аталган эмгегин атап кетсек болот. И.А. Крыловдун таасиринен жазылган деген ой пикирлерди окумуштуулар белгилеп келишет. Анткени Тоголок Молдо тамсилдеринин көбүн эл оозундагы жомокторду ыр түрүндө жазып, тамсилге айлантканга аракет көрүп келгенин жогорудагы изилдөөдө далилдегенге аракет көрдүк. Болгону короз булбулду теңине албай таягып кыйкыра берип, акырында жалгыз калып калганы жөнүндө жомок кездешет. Анда

корозго басым жасалып, булбулга болгон көрө албастык эмес, башкаларды теңине албаган көйрөңдүгү жана өзүмчүлдүгү баяндалат. Айрыкча эшек мукам үндү булбулдун сайраганына көз артып, сындап турганы тууралуу жомокту кезиктире алган жокпуз. Ошондуктан орус тамсилчиси Крыловдун таасиринен улам жазылган деген көз карашты тең бөлүшөбүз.

Тоголок Молдо Крыловдун тамсилин жеке ой жүгүртүүдөн өткөрүп, өздүк дараметине жараша иштеп чыккан. И.А. Крыловдун тамсилинде эшек булбулдун мукам үнүн угууну өтүнүп, ага кайрылат. Ал ырдаганда бороон токтоп, чыкчыктар үнүн басышып, үйүр-үйүр малдар кунт коюп угуп калышат. Эшек сын көз караш айтып, корозго барып сайраганды үйрөнсөң мындан да жакшы болмок экен деген калпыс оюн билдирет. Булбул сынчынын сыңар өтүгү майрык дегендей учуп кетип калат. Ал эми Тоголок Молдонун иштеп чыккан вариантында деле ушундай мазмунду сактаган. Болгону төрт аяктуу жаныбарлар, канаттуу куштар мажилис куруп, булбулдун сайраганын угуп, эшекти калыс кылып коет. Булбул күүгүн кирип түн бата жайдан баштап сайрап, улардан, куулардан, карагай, кайын, байтеректен, жер жүзүнүн баарынан тарта, тайпа-тайпа улуттан бери сайрайт. Бүт баары суктанып, калың журттун уйкусун ачып, кумарын жазып сайрадын дешип дуулдашат. Бирок эшек калыс баардыгын атап сайрадын, болгону үнүн короздукуна жеткен жок, ошондуктан андан сабак алышың керек деп кеңеш берет. Баардыгы эшектин оюна нааразы болуп кууп жиберешет.

Негизи Тоголок Молдо булбулдун образы аркылуу кыргыз төкмө акындарын элестетип жазгандай элес калтырды. Анткени Крыловдун тамсилинде булбул сайрап жатканда бороон токтоп, чыкчыктар сайраганын токтотушуп, уга башташса, ал эми Тоголок Молдо ак таңдай төкмө акындары күн чыккандан күн бата жан-жаныбар, жаратылыш, адамзаттан кеп баш-

тап ырдаган сыяктуу эле ырдатат. Крыловдун булбулу алыска учуп кетип калса, Тоголок Молдонун булбулун төрт аяктуу жаныбар, канаттуу куштардын баары колдоп, эшекти кууп жиберешет. Жыйынтыгында Крыловдун дүйнөгө болгон көз карашы профессионалдык адабияттын көркөм реализм методу менен мамиле жасалып жаткан болсо, Тоголок Молдонун тамсилинде фольклордук баяндоо ыкмасы пайдаланылып, эпикалык ой жүгүртүүнүн кыялдануу ыкмасы менен жазылганын баамдасак болот. Анткени XX кылымдын биринчи чейрегинде кыргыз профессионал адабияттын деңгээлинен алып караганда алда канча алгылыктуу деп бааласак болот.

Жыйынтыктап айта турган болсок, анда Тоголок Молдонун тамсил жанрындагы өзгөчөлүктөрүндө адабиятчылар жана сынчылар тарабынан анализге алынып, сын пикирлер да айтылып келди. Бирок Тоголок Молдо чыгыш адабиятынан окуп, орус адабиятындагы тамсил жанрынын өкүлдөрүнөн таасир алып, кыргыз кыртышында жаткан жаныбарлар тууралуу жомокторду тамсилге айлантууга толук аракетин көргөн. Бирок профессионалдык деңгээлде улуттук мүнөздөрдү типтештирип, окуяларды сатиралуу берүү менен деталдар аркылуу моралдык-нравалык жыйынтык чыгаруунун үстүндө иштеген. Ошондой болсо дагы тарыхый мезгилди, адабияттын деңгээлин эске алуу менен баа бериш керек деген ойдомун.

Адабияттар:

1. Залкар акындар сериясы // Тоголок Молдо, Алдаш Молдо. - Б., 2015. - 6-том. - 348 б.
2. Эл адабияты сериясы 21-том. - Б., 2015. - 549 б.
3. К. Исаков Тамсил кудурети. - Б., 2009. - 258 б.
4. Рудов М. «Рождения жанра. Традиции И.А. Крылова и киргизская басня» Китепте: Рудов М. Звенья открытий. - Ф., 1970. -176 б.
5. Крылов И.А. «Эшек жана булбул» интернеттен алынган булак. - 26 б.